

De Zwitserse arts Johann Jakob Wepfer (1620-1695). UBL 522 F 10.

Van dolle kervel en waterscheerling

De nalatenschap van Johann Jakob Wepfer in de
Universiteitsbibliotheek Leiden

Jos Damen

In maart 1670 spelen twee jongens en zes meisjes rond een beek bij het dorp Almanshofen, vlakbij Donaueschingen in het Zwarte Woud. De meisjes proeven wat van de waterscheerling die ze daar vinden en die ze voor pastinaak houden. Ze vertellen de jongens over de aangename smaak. Uiteraard genieten de jongens vervolgens gulzig van het aanbevolene - of wat daar in de buurt groeit. De zesjarige Jakob Mäder heeft bij thuiskomst pijn in de maagstreek. Hij krijgt kramp over zijn hele lichaam en opgezette ogen. Het bloed komt uit zijn oren. Hij sterft binnen een paar uur. Na Jakobs dood komt tot aan zijn begrafenis voortdurend groen schuim uit zijn mond. Zijn diepbedroefde vader veegt dat telkens af, maar het schuim komt direct weer opzetten.

Dit treurige verhaal komt uit de *Cicutae aquaticae historia et noxae*, dat in 1679 in Basel verscheen. Het boek wordt beschouwd als een van de twee hoofdwerken van de Zwitserse arts Johann Jakob Wepfer, onder meer experimenteel toxicoloog en grondlegger van de hersenpathologie. In Leiden ligt een groot deel van Wepfers nalatenschap: ongeveer duizend van zijn boeken, 48 medische manuscripten en 4,5 meter correspondentie. Ook de Zentralbibliothek Zürich heeft een behoorlijke collectie Wepferiana, meer dan 600 nummers.

Wie was Johann Jakob Wepfer? Wat is zijn betekenis voor de wetenschap? En hoe kwam de omvangrijke collectie Wepferiana in Leiden terecht?

Persoon

Johann Jakob Wepfer werd op 23 december 1620 geboren in Schaffhausen, een dorpje aan de Rijn, nog net in Zwitserland,

DISPUTATIO MEDICA,
De
CHYLIFICATIONE.

Quam,
DEO T. O. M. OPITULANTE,

AUTHORITATE & CONSENSU
Magnifici Amplissimiq; in celeberrima &
antiquissima Rauracorum Aca-
demia Collegii Medici,

SUB PRÆSIDIO

VIRI Clarissimi & Excellentissimi

D. N. JOH. JACOBI à BRUNN,
Phil. & Med. D. Medic. Pract. Profefs.
experientissimi, Præceptoris & Patrõni
ætatem colendi,

Placida Φιδιάσεων censura subjicit

JOHAN. JACOBUS WEPFERUS
Scaphufianus.

Ad diem 19. Aug. Anno M DC XLIV.

horis locoque solitis.

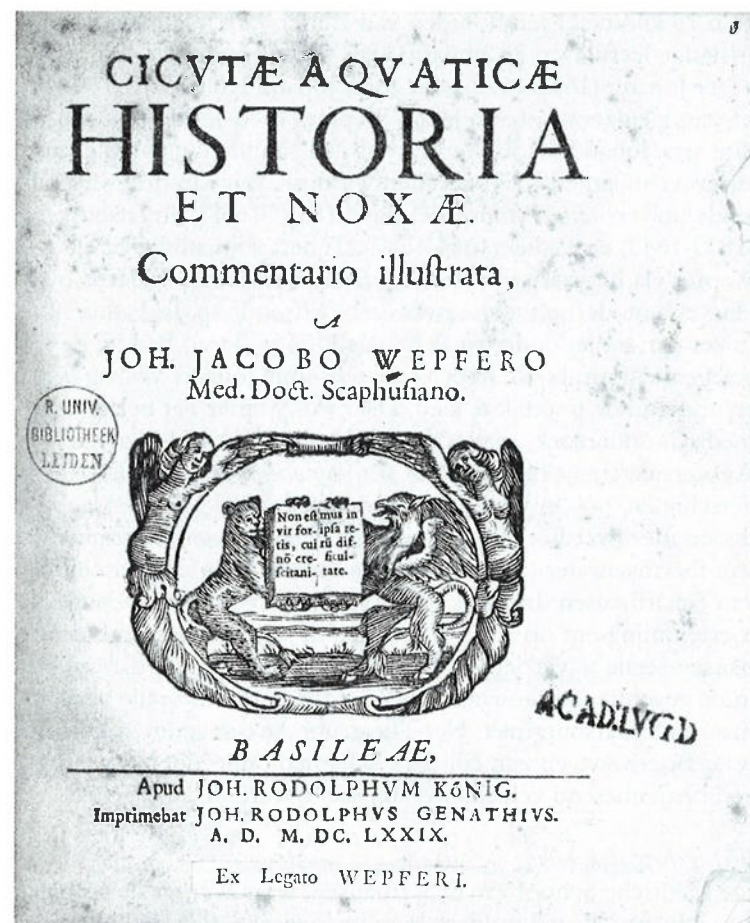
BASILÆ Typis GEORGI DECKERI,
Academiæ Typographi.

Wepfers medische disputatie (1644) aan de Universiteit van Basel. Drie jaar later publiceerde Wepfer twee Baselse dissertaties. UBL 190 E 37.

zo'n 75 kilometer ten noorden van Zürich (afb.). Hij stierf op 74-jarige leeftijd op 28 januari 1695. Verwar hem niet met zijn broer Johann (1635-1670), zijn zoon Johann Konrad (1657-1711) of zijn kleinzoon Johann Jakob Wepfer (1680-1709), ook alle drie arts. Johann Jakob Wepfer was een slimme jongen, die van zijn zeventiende tot zijn zevenentwintigste jaar aan drie verschillende universiteiten studeerde: Basel (1637-1638), Straatsburg (1639-1643) en Padua (1644-1647). Tijdens zijn studie leerde Wepfer via het werk van de Nederlander Johannes Walaeus over Harvey's moderne theorie over de bloedsomloop. In Padua (meer dan in het ouderwetse Straatsburg en Basel) had hij de gelegenheid om bij de hoogleraar anatomie Johann Vesling een en ander in de praktijk te zien. Daar zag Wepfer het belang van medisch onderzoek, secties en ontleding. Uit 1644 dateert Wepfers eerste werk: *Disputatio de chylificatione*. Drie jaar later verschijnen, ook in Basel, twee proeven van bekwaamheid: dissertaties over het kloppen van het hart en over het drinken van thermaalwater (afb.). Aansluitend wordt Wepfer stadschirurg van Schaffhausen. In 1650 krijgt Wepfer de voor hem belangrijke toestemming om op alle overledenen in ziekenhuizen in Schaffhausen sectie te verrichten. Dat klinkt gewoon, maar dat was het in de zeventiende eeuw niet overal. In Basel werd sectie verricht, maar in Straatsburg niet. Het Theatrum Anatomicum in Leiden, waar Boerhaave en zijn collega's lichamen ontleedden, was nog een opzienbarend verschijnsel: bij sectie werd de klok geluid.

Wetenschappelijk belang

De Medische School van Schaffhausen, waar Wepfer de scepter zwaaide, was al snel moderner en invloedrijker dan de behoudende medische faculteit van de Universiteit van Basel. Wepfer was belangrijk omdat hij, bijvoorbeeld in zijn analyse van het ziektebeeld van de vergiftigde kinderen in Almanshofen, nadrukkelijk analytisch te werk ging. Zeker, Wepfer stond nog met één been in de oude tijd. Hij beschreef sommige ziekteverschijnselen en lichaamsdelen in de stijl van Galenus en Hippocrates. Tegelijkertijd was hij een modernist die in zijn vele brieven en boeken experimentele en klinische analyses vastlegt. Er zijn vele

Eén van Wepfers hoofdwerken is dit handboek over de vergiftigingsleer, uit 1679. Aan het ingeplakte strookje (Ex Legato Wepferi) is te zien dat dit boek afkomstig is uit Wepfers nalatenschap, in 1775 door de Leidse universiteit aangekocht. UBL 159 E 18.

redenen waarom Wepfer een plaats verdient tussen de belangrijke medici die voor wetenschappelijke doorbraken zorgden:

1. Exacte aanpak. Wepfer geeft bijna protocollaire beschrijvingen van ziektebeelden, met datum, plaats, uur, ziektesymptomen, verloop van de ziekte, therapie, werking, beschrijving van inzichten van anderen, sectieverslagen.
2. Betekenis voor de neurologie. In 1658 publiceerde Wepfer zijn *Observationes anatomicæ ex cadaveribus eorum, quos sustulit apoplexia cum exercitatione de eius loco affecto*. De titel vertelt het verhaal van de klinische aanpak: anatomische observaties over de lichamen van hen die aan een beroerte zijn gestorven, met een studie van het getroffen lichaamsdeel. Binnen 75 jaar verschenen zes verschillende edities. Wepfers werk werd invloedrijk en tot in de negentiende eeuw (door bijvoorbeeld Virchow) geciteerd. Niet alleen was Wepfer met sommige ontdekkingen een voorloper, ook bevestigde hij theorieën van anderen en baande hij de weg voor een echte anatomisch-klinische aanpak. Wepfer wordt niet voor niets een van de 'vaders van de neurologie' genoemd. Tijdens de jaarlijkse European Stroke Conference wordt altijd netjes 'The Johann Jacob Wepfer Award' toegekend.
3. Betekenis voor de toxicologie. Door anderen wordt Wepfers werk voor de vergiftigingsleer juist als zijn belangrijkste bijdrage aan de wetenschap gezien: zijn in 1679 verschenen boek *Cicutæ aquaticæ historia et noxæ, commentario illustrata*. Om dat commentaar gaat het: in de 340 bladzijden van dit boek verschuilt zich eigenlijk een compleet toxicologisch compendium (afb.).

Over Wepfer valt nog veel meer te zeggen. Hij signaleerde diverse verschijnselen bij diabetes. Zijn belang voor de chirurgie en voor de inwendige geneeskunde staat buiten kijf. De oogverschijnselen bij migraine (visuele aura) werden als eerste door hem beschreven. Ook anatomisch was hij zeer onderlegd.

Wepfer en Leiden

In 2005 zag ik Wepfer een paar keer in mijn linkeroog langskomen, in 'aangeraakte' boeken. In *The rare book review* stond in 2005 een

artikel over de drukkersfirma Elsevier. De eerste afbeelding toonde een titelpagina van een boek van Hobbes, met een geplakt strookje *Ex legato Wepferi*. Dat strookje kende ik. Op zoek naar bijzondere onontdekte dissertaties vond ik namelijk tientallen schatten. In twee ervan (Reinelius 1679 en Ott 1670) zat hetzelfde geplakte strookje *Ex legato Wepferi*. Nu werd ik pas echt nieuwsgierig. Hoe waren de boeken, manuscripten en brieven van deze Zwitserse dokter in Leiden terecht gekomen?

Dat bleek als altijd een kwestie van geld. Het legaat bleek een aankoop. In 1770 had mr. Gerard Riemersma zijn vermogen nagelaten aan de Senaat van de Leidse Universiteit. Vanwege de ingewikkelde testamentaire bepalingen sloot de senaat een akkoord met de familie. Uiteindelijk kreeg de universiteit 16.000 gulden 'welke som tusschen de vier faculteiten verdeeld moest worden om haar tot aankoop van boeken te besteden' (*Acta Senatus* 12 juni 1772). De medische faculteit besteedde een paar jaar later (in 1774) een gedeelte van het geld 'tot aankoop der bibliotheek van den Zwitserschen dokter J.J. Wepfer' (Molhuysen, *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*, p. 38-39). De Faculteit betaalde hiervoor 120 gouden ducaten oftewel 600 gulden. 'De dubbelden zijn door den boekverkooper Vijgh verkocht.' Er bleef genoeg moois over: 188 boeken in folio, 453 boeken in quarto, 569 boeken in octavo, 302 boeken in duodecimo, 48 medische manuscripten en 4,5 meter brieven van en aan Wepfer.

Wepfers levensspreuk was: *Concordia cordis et oris* – Mijn mond is als mijn hart. Het is een motto dat navolging verdient.

In de Universiteitsbibliotheek Leiden ligt een goudmijn. Welke Scaliger-fellow schrijft in 2010 een boek over Wepfers brieven en manuscripten?

Bibliografie

Enkele werken van Johann Jakob Wepfer (1620-1695):

Disputatio medica de chylicatione (Basileae, 1644), UBL 190 E 37.
Dissertatio inauguralis de palpitatione cordis (Basileae, 1647).

Dissertatio inauguralis de thermarum potu (Basileae, 1647).

Observationes anatomicae ex cadaveribus eorum, quos sustulit apoplexia cum exercitatione de eius loco affecto (Schaffhusii, 1658), UBL 522 F 10 (ed. 1727).

Cicutae aquaticae historia et noxae, commentario illustrata (Basileae, 1679), UBL 159 E 18.

Over de nalatenschap van Wepfer in Leiden:

Brieven en manuscripten in UBL BPL 249.

Catalogus van Wepfers bibliotheek in UBL BPL 853.

Over de aankoop van de nalatenschap in UBL Archief Senaat 433 fol. 5 en Bibliotheekarchief L3 en C42 XV.

Werken van tijdgenoten van Wepfer:

Gulielmus Harveus [William Harvey], *Exercitationes anatomicae de motu cordis et sanguinis in animalibus* (Francofurti, 1628), UBL 1413 E 28: 5.

Johannes Walaeus [Jan de Wale], *Epistolae duae de motu chyli et sanguinis ad Thomam Bartolinum, Casparis filium* (Lugdunum, 1640), UBL 519 F 21.

Idem, Ed. nova, met Duitse vertaling (Darmstadt, 1971), UBL 2817 F 6.

Over Johann Jakob Wepfer:

P. Eichenberger, *Johann Jakob Wepfer (1620-1695) als klinischer Praktiker* (Basel-Stuttgart, 1969), UBL DOUSA 82 0665.

H. Fischer, *Johann Jakob Wepfer (1620-1695). Ein Beitrag zur Medizingeschichte des 17. Jahrhunderts* (Zürich, 1931), UBL 439 C 19.

Diversen

D. Breimer, J. Damen [et al.], *Hora est. On dissertations* (Leiden, 2005), UBL S 9151 71. Afbeelding van de dissertatie van Ott (1670) op pag. 18; afbeelding van de dissertatie van Reinelius (1679) met strookje *Ex legato Wepferi* op pag. 29.

B. Funnekotter, 'Hell's fire and the Golden Age of Dutch printing', *The rare book review*, 32:6 (2005), p. 20-23, UBL S 5781.

Met dank aan André Bouwman voor zijn informatie over de aanschaf van de Wepfer-collectie.